

МЕДИКО-АНТРОПОЛОГИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА КОСТНИТЕ ОСТАНКИ НА БАЧО КИРО. ПЛАСТИЧНА АНТРОПОЛОГИЧНА РЕКОНСТРУКЦИЯ ПО ЧЕРЕПА

Йордан Йорданов

*„Аз един Бачо Киро съм,
без страх от турчин — комита съм!
За родината комита станах!“*

Киро Петров Занев (Бачо Киро, Бачо Киро Петров, Даскал Киро Петрович) е роден на 15 юли 1835 г. в с. Горни Турчета (дн. гр. Бяла Черква), в бедно семейство. Отрано останал без баща, той познава горчивата сирашка съдба. Образова се в Батошевския манастир и от 14-годишна възраст започва да учителствува в селища от родния си край. Самообразова се упорито, става виден възрожденски просветител и педагог, читалищен и театрален деец, фолклорист, поет, книжовник, пътешественик. Киро Петров е активен помощник на Матей Преображенски и един от главните организатори на Априлското въстание през 1876 г. в I-ви революционен окръг. Той е председател на революционния комитет в Бяла Черква и заедно с Поп Харитон и Петър Пармаков на 28 април 1876 г. повежда чета към Балкана, която на 8 май, след деветдневна отчаяна битка в Дряновския манастир, е разбита. Като по чудо спасилият се Бачо Киро се завърнал в родното си село, но на 16 май 1876 г. е предаден на турската власт от трима местни чорбаджии. Отвеждат го в окови в Търново, където след две седмици е осъден на смърт чрез обесване. Чрез своето достойно държание пред съда Бачо Киро остава верен на идеята за освобождение на поробеното отечество: да накара цивилизована Европа да обърне поглед към поробена България. Обесен е на 28 май 1876 г. в Търново и след два дни (с разрешение на турските власти) е погребан северно от махалата Свети Димитър на една височина. След Освобождението костите му са пренесени в родното му село Бяла Черква. Поставени са в църквата „Св. Димитър“ в дървено сандъче¹. Там се намират и сега (фиг. 1).

По съвместна инициатива с Ангел Петров — уредник в Градския исторически музей в гр. Бяла Черква, предприехме консервирането на костните останки на Даскал Киро, медико-антропологичното им изследване

и направата на пластична реконструкция на главата по черепа му. На 4.IX.1983 г. в гр. Бяла Черква беше извършен предварителен оглед на костите и взет отпечатък от черепа на Бачо Киро², а през 1983 и 1984 г. в лабораторна обстановка беше проведено консервирането, реставрирането, изследването и беше завършена пластичната антропологична реконструкция³.

Костите на Бачо Киро са добре запазени, без разрушения и счупвания. Липсват двете раменни кости, предмишничните кости на дясната ръка, някои от костите на китките, ходилата и пръстите на ръцете и краката; някои от гръдните и пояските прешлени, дясното капаче, както еднокоренови зъби — горни и долни, и подезичната кост⁴.

Костите от извънкраниалния скелет са едри, масивни, с добре изразен и силен релеф. Ръстът, определен по 4-те дълги кости на долните крайници, е 174,7 см по формулата на Trotter-Gleser и 164,1 см по формулата на Pearson. Лонният ъгъл след сглобяването на таза е 55°. В областта на горния ръб, в края на гръбначната третина на 4-то ребро вдясно, се намира ограничено разрушение с дължина от 3 см и дълбочина от 2 до 4 мм, което вероятно е следа от прекаран локален възпалителен процес. Това се потвърждава и от направената рентгенография⁵. Напълно вкостен е щитовидният хрущял. Костите на скелета и изчисленият ръст показват, че Бачо Киро е бил човек с ръст, по-висок от средния, физически силен, с добро и яко телосложение, който е упражнявал активно физически труд. В своите спомени свещ. Петко Франгов описва Бачо Киро така⁶: „Изглеждаше здравеняк... Ръст среден, телосложение наглед слабо, но държело, изпечено...“.

Черепът, *Cranium*, принадлежи на израснал индивид от мъжки пол, на възраст 40—45 години (фиг. 2), със слабо изразена тилнотемнна асиметрия в полза на ляво. Вертикалното очертание е овоидно. Тилът е заоблен, умерено изпъкнал, със средно изразен релеф. В заден изглед очертанието на черепа е стреховидно. Сисовидните израстъци са големи, високи и релефни. Външният слухов отвор е фуниевиден, с овална форма. Черепните размери (вж. табл. 1) според категорията си се разделят както следва: много голяма е ушната височина; големи са черепната дължина, ширина и височина, най-малката ширина на челото, обиколката на черепа и черепният обем; средни са дължината на черепната основа и ширината на тила. Според черепните индекси той е мезокран, ортокран и метриокран (хипсикран с ушна височина). Челото е умерено наклонено, високо, широко, със средно развита *Glabella* и надвеждови дъги *Метриометоп*. Лицето е с правоъгълно-заоблена форма, чиято най-голяма ширина е през ябълчните кости. Абсолютните размери на лицевия дял на черепа се разпределят като: големи са ъгловата и предната ширина на долночелюстната кост; средни са скуловата ширина, пълната лицева и горноли-

цева височина, носовите ширина и височина, ширината на очницата, височината на клона на долночелюстната кост; останалите размери са малки. Според лицевия индекс черепът е лептопрозоп, а по горнолицевия — мезен. Лицето е с много добра хоризонтална и вертикална профилировка. Според всички профилни ъгли черепът е ортогнатен. Очните са с четвъртита форма, със силно заоблени ъгли, високи, затворени, умерено наклонени една спрямо друга. Ябълчните кости са добре развити, издадени встрани. Кучешката яма е дълбока, вляво повече. Носовите кости са съвсем леко гърбати, асиметрични, с назъбен ръб. Крушовидният отвор е с форма между триъгълната и крушовидната, с долен край *Anthropina*. Предният носов шип е средно голям, хоризонтално разположен, асиметричен. Мезорин. Цялата костна основа на носа е изместена вляво, назад и малко надолу. Алвеоларният израстък на горната челюст е висок, с добре очертани, изпъкващи *juga alveolaria*. Долночелюстната кост е масивна, голяма, с широк клон и развити израстъци. Силно развита е *tiberositas masseterica*. Брадичката е изпъкнала, с триъгълна форма, лежаща върху неголяма основа. Зъбите са едри и големи, в псалидонтна захапка. Част от тях са загубени *post mortem*. Налице са

74	35678
8765432	34567

Върху двата долни първи кътника се установява кариес върху дисталната апроксимална стена, а върху долния ляв втори кътник — върху медиалната апроксимална стена. В областта на зъбните шийки е натрупан зъбен камък. Алвеоларната част у двете челюсти е с умерена резорбция от хоризонтален тип. В областта на първия горен кътник, вдясно, има болестни изменения, показващи наличие на околокоренова киста (*Cysta radicularis*).

Одонтометрията (Табл. 2) показва, че според взетите 3 размера на зъбните коронки (медиодистален, вестибулоорален и височина) изчисленията между тях „индекс“, „модул“ и „коэффициент за грубост“ и направеното сравнение с други данни зъбите на Бачо Киро са големи.

Проявите на лицевата асиметрия (направено по серия хоризонтални очертания на черепа) показват, че лицето е асиметрично в полза на дясната страна. Дясната половина на лицевия черепен дял е по-широка, изнесена встрани и напред, което е най-силно изразено в средната част на лицето и в областта на носа.

Графичната реконструкция по профила на дясната профилна краниограма показва разположението и посоката на влакната на слепоочния и истинския дъвкателен мускул, на мускулите на шията; мястото на очната ябълка с клепачната цепка, устната цепка, ушната мида. Очертанието на профила съответствува на релефа на черепа — умерено наклонено, високо чело, което с плавен преход след плитко хлътване преминава в правия носов ръб, заоблени и хоризонтално разположен връх, в леко прохей-

лично разположените устни, в очертаната менто-лабиална бразда и в умерено изпъкналата оформена масивна брадичка.

Пластичната реконструкция на главата беше направена върху гипсова отливка на черепа на Бачо Киро. Най-напред бяха възстановени двата чифта дъвкателни мускули и мускулите на шията в съответствие с релефа на подлежащите кости. Изграждането на меките тъкани, покриващи главата, шията, страничните участъци на лицето, стана със средните данни за дебелината им за индивид от мъжки пол. Моделирането на отделните лицеви детайли — очната ябълка с клепачна цепка, носа, устната цепка — съответствува на описаните морфологични особености на съответните участъци на черепа.

От съществуващите приживе фотографии на Бачо Киро имах информация за грима и прическата. Така бяха възпроизведени в реконструкцията⁷ (Фиг. 3).

Ето как проф. Иван Шишманов описва Бачо Киро в спомените си: „... Лицето му беше дългнесто, сухо, изпито, бръснато, само едни червеникави мустаци висеха от двете страни на носа. Очите на чужденеца бяха хлътнали и черни, веждите дебели. Помня го, като че го виждам и днес пред себе си...“⁸.

Завършената пластична антропологична реконструкция на главата по черепа на Бачо Киро показва добра прилика с известните две негови фотографии.

След приключването на консервацията и изследването на костните останки и след направата на пластична антропологична реконструкция на главата по черепа на Бачо Киро, искам да изложа някои свои преценки:

1. Отлично впечатление ми направи доброто състояние на неговите костни останки, които са съхранявани в църквата „Св. Димитър“ в гр. Бала Черква.

2. Показвайки голямо родолюбие, почит и преклонение пред паметта на своя именит земляк, ръководителите на гр. Бяла Черква и цялото население проявиха изключително внимание към работата, оказаха всеотдайно съдействие и подкрепа.

3. Направената пластична антропологична реконструкция на главата по черепа на Бачо Киро допълва представата ни за неговия физически изглед, връща го в нашето съвремие, когато се чествува 150-годишнината от неговото рождение.

Оценявайки личността и делото на Бачо Киро, трябва да изхождаме от времето му — време велико и саможертвено. Когато защитникът Джовани Икономов прави опит да използва благоприятното разположение на съда към неговата личност, той заявява: „Взemi си думите назад, аз не съм луд“. С тези си думи той защитава революционното си дело, за което

съзнателно се принася в жертва⁹. Това става, когато, както пише З. Стоянов, „... българинът се считаше за виновен не само че е встанал против държавата, но че имал и хубави мустаки“¹⁰. В същото време в Търново Даскал Бачо Киро изрича:

*„Аз един Бачо Киро съм,
без страх от турчин-комита съм!
За родината комита станах!...“*

нахлузва сам примката на врата си, ритва бурето и увисва на бесилката, която се превръща в арка на неговото безсмъртие!

„Облечен в селски дрехи, с бяла риза, с дънести потури и пояс, по калцуни, обкован с тежки вериги и белекчета на ръцете, а на врата въже и бяла книга с написана смъртна присъда“¹¹

Така остава Бачо Киро в последните минути на своя живот — величав, верен на думите си:

*„А само едно желание у мене остава:
Да послужи на милия си народ.
И да жертвувам за него своя живот“¹²*

БЕЛЕЖКИ

¹ Стоянов, З. Четите в България. С., 1977, с. 128—130; Бачо Киро Петров, Материали и документи, Издание по случай сто години от рождението му, 1833—1935, С., Нар. к-т Бачо Киро, 1937 г., XII, 360 стр., с. 11 л. портрета, предговор, съставителство и редакция на Ал. Бурмов и Ст. Стойков; Цветков, Андрей. Бачо Киро — личност и революционна дейност. — В: Бачо Киро — 130 години от рождението му. В. Търново, 1967 г., стп. 23—61; Обрешков, Обрешко. Бачо Киро — педагог и читалищен деятел. — В: Бачо Киро — 130 години..., с. 62—71; Пенев, Пенчо. Театралната и драматическа дейност на Бачо Киро. — В: Бачо Киро — 130 години..., с. 72—84; Маждракова-Чавдарова, Огняна. Въстанието във Великотърновско през 1876 г., отразено в документи и периодичния печат. — В: Бачо Киро — 130 години..., с. 100—113 и бележките към статията; Драганова, Тодорка. За революционната дейност на Бачо Киро. — В: Бачо Киро — 130 години..., с. 127—139; Георгиев, Кольо. Бачо Киро и Бяла Черква в борбата за освобождението ни от османското господство. — В: Бачо Киро — 130 години..., с. 156—165; вж. цит. сборник: „Библиография за Бачо Киро“, с. 176—198; Димков, Николай. Бачо Киро — личност и дело. С., 1976 г.; Аз един Бачо Киро съм (стихотворения, пътеписи, слова, спомени за него), С., 1976 г., с. 5—18; Драганов, Т. Бяла Черква, С., с. 55—102; Георгиев, Лъчезар, Васил Неделчев. С., 1987 г.

² Това е отразено в Протокол, подписан от д-р Й. Ал. Йорданов, Ангел Петров от гр. Бяла Черква и Христо Здравков от гр. Павликени (Градски исторически музей в Бяла Черква). Предварителният оглед на костите и вземането на отпечатък от черепа, респ. на гипсова отливка, беше направено в сградата на Гр. исторически музей в Бяла Черква.

³ През м. април 1984 г. между Градския исторически музей в Бяла Черква и Института по морфология при БАН беше сключен договор за реставриране, кон-

сервиране и изследване на костните останки на Бачо Киро и направа на пластична антропологична реконструкция на главата по черепа му. Получаването на костите за лабораторна обработка, както и предаването и приемането на завършената пластична реконструкция е документирано с разписки и предавателно-приемателни протоколи. Документите са в Гр. исторически музей в Бяла Черква и в Института по експериментална морфология и антропология при БАН, София.

⁴ Костните останки на Бачо Киро престояват в църквата „Св. Димитър“ в гр. Бяла Черква повече от 100 години. Постоянният режим на съхранение (температура, влажност и др.), както и краткият престой в земята (приблизително 2 години) са предпоставките и условията за тяхното добро състояние. Липсващите кости и зъби най-вероятно не са взети при разкопаването на гроба му във В. Търново и пренасянето на костите му в гр. Бяла Черква. Липсват точни сведения кога е отворен гробът на Бачо Киро в Търново. В бележката в сандъчето, в което се пазят костите му, е написано следното: „Костите са донесени и оставени в църквата в 1878 или 1879 година“, а в забележка е отбелязано: „При изваждането на костите на Бачо Киро се е установило, че месото още не е изгнило“. Трифон П. Гаврилов (вж.: Какво зная за предаването на чича ми Бачо Киро. — В: Аз един Бачо Киро съм, С., 1976) пише: „След Освобождението в 1877 г. стринка, Бачо-Кировата жена, отиде в Търново, изрови костите на Бачо Киро, донесе ги и ги постави в едно сандъче в черквата“. Ако съдим от времето на обявяването, развитието и края на Освободителната война 1877/1878 г., малко вероятно е гробът на Бачо Киро в Търново да е разкопан през 1877 г., както отбелязва Тр. Гаврилов.

⁵ Рентгеновите снимки на костите на Бачо Киро са направени в рентгеновото отделение на Стом. факултет при ВМИ — София от д-р Д. Зия, за което му изказвам сърдечна благодарност.

⁶ В „Аз един Бачо Киро съм“ (стихотворения, пътеписи, слова, спомени за него). С., 1976, с. 182.

⁷ Благодаря на Ангел Петров от гр. Бяла Черква за предоставените ми две фотографии на Бачо Киро. Резултатите от изследването на костните останки на Бачо Киро и пластичната антропологична реконструкция на главата по черепа му бяха обсъдени, рецензирани и приети от Научния колегиум на Института по морфология при БАН с протокол № 94/12.IV.1985 г.

⁸ Шишманов, Ив. Бачо Киро, Из литературните ми спомени. — Българска мисъл, кн. VI, 1928 г., С., с. 425—443 (Сказка в писателския съюз).

⁹ Теодоров, Юрдан П. Възпоменания по въстанията в Търновския санджак през 1876 г. и по съденето на българските въстаници в Търново, Русе, скоропеч. Спиро Гулабчев, 1897 г., с. 9—20, 46—58.

¹⁰ Стоянов, З. Записки по българските въстания. С., 1981 г., с. 510—511.

¹¹ Михайлов, Димитър П. Спомени по обесването в нашия град от турските власти през 1876 г. въстаниците Пановчето Иван Семерджиев и Бачо Киро Петров. — Общ. вестник „Велико Търново“, бр. 11—12 от 31 май 1937 г.; Рашев, Стефан. Велико Търново през бурните 1877—1878 години (Епохата на въстанията, бесилките, освобождението). — Общ. вестник „Велико Търново“, бр. 1—2 от 2 февруари и бр. 5 от 3 април, 1939 г.

¹² Бачо Киро, България, Стихотворения из народния живот. Из записки на Бача Кира. (Съставила И. К. Т.). София — Пловдив, Държ. печатница „Единство“, 1890, с. 31.

Таблица № 1

Антропометрична характеристика на черепа на Бачо Киро Петров

№ по ред	№ по Мартин	Размери и индекси	Стойности	Категории
1	2	3	4	5
1.	1	Черепна дължина	188	голяма
2.	5	Дължина на черепната основа	102	средна
3.	8	Черепна ширина	148	голяма
4.	9	Най-малка ширина на челото	102	голяма
5.	12	Ширина на тила	109	средна
6.	17	Черепна височина	140	голяма
7.	20	Черепна височина от Porion	122	мн. голяма
8.	23	Обиколка на черепа през Glabella	536	голяма
9.	38	Черепен обем в см (по Pearson)	1560	голяма
10.	40	Дължина на лицето	96	малка
11.	45	Скулова ширина	139	голяма
12.	47	Лицева височина	121	средна
13.	48	Горнолицева височина	72	средна
14.	51	Максилофронтална ширина	24	мн. малка
15.	51a	Очична ширина	39	средна
16.	52	Очична височина	33	малка
17.	54	Носова ширина	26	средна
18.	55	Носова височина	53	средна
19.	56	Височина на носовите кости	17	—
20.	SS	Симотична височина	6	мн. голяма
21.	SC	Симотична ширина — хорда	10	голяма
22.	60	Дължина на алвеоларната дъга	52	малка
23.	61	Ширина на алвеоларната дъга	60	малка
24.	62	Дължина на небцето	43	малка
25.	63	Ширина на небцето	37	малка
26.	66	Ъглова ширина на долна челюст	104	голяма
27.	67	Предна ширина на долна челюст	49	голяма
28.	68	Дължина на долна челюст — проекц.	85	мн. голяма
29.	69	Височина на д. ч. при симфиза	34	средна
30.	70	Височина на клона на д. челюст	63	средна
31.	71a	Най-малка шир. на клона на д. челюст	31	малка
32.	72	Общ профилен ъгъл на лицето	90°	мн. голям
33.	73	Среден лицев ъгъл	91°	мн. голям
34.	74	Среден лицев ъгъл	87°	мн. голям
35.	75/1/	Профилен ъгъл на нос. кости	59°	—
36.	79	Долночелюстен ъгъл	126°	голям

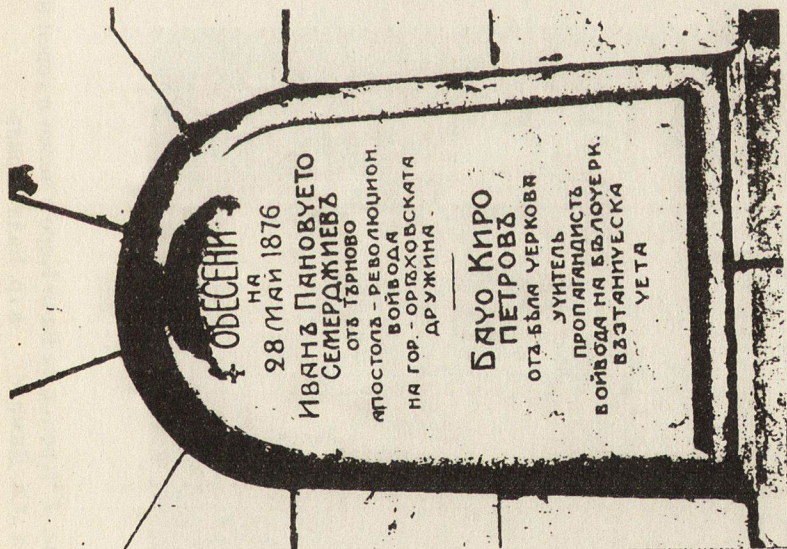
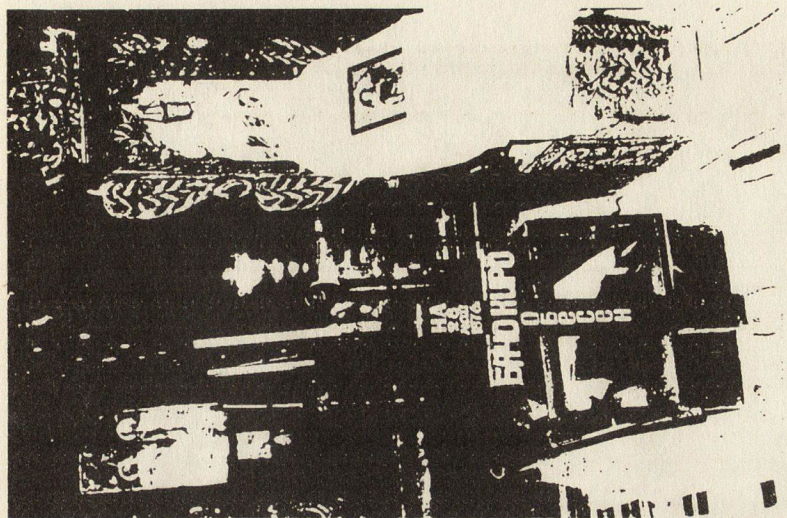
1	2	3	4	5
37.	По Ге— расимов	Ъгъл на хориз. накл. на очницата	142°	—
38.	— „ —	Ъгъл на верт. накл. на очницата	103°	—
39.	— „ —	Ъгъл на верт. накл. на ябл. кост	60°	—
40.		Височина на носа	60°	—
41.		Шир. между горните 2-ри преджътн.	52	—
42.	1/8:1/+	Черепен ширинно-дължинен индекс	78,72	мезокран
43.	2/17:1/	Черепен височинно-дължинен индекс	74,46	ортокран
44.	3/17:8/	Черепен височинно-ширинен индекс	94,59	метриокран
45.	4/20:1/	Черепен височинно-ширинен индекс от Region	64,89	хипсикран
46.	5/20:8/	Черепен височинно-ширинен индекс от Region	82,43	метриокран
47.	13/9:8/	Напречен челно-теменен индекс	68,91	метриометоп
48.	38/47:45/	Лицев индекс	90,29	лептопрозоп
49.	39/48:45/	Горнолицев индекс	53,73	мезен
50.	40/66:45/	Напречен скулово-челюстен индекс	77,61	голям
51.	42/52:51/	Очничен индекс	84,61	мезоконх
52.	48/54:55/	Носов индекс	49,05	мезорин
53.	54/61:60/	Алвеоларен индекс	115,38	брахиуран
54.	58/63:62/	Небцов индекс	86,04	среден
55.	60/40:5/	Индекс за изпъкналост на лицето	94,11	ортогнат
56.	71/45:8/	Напречен черепно-лицев индекс	90,54	малък
57.	73/9:45/	Напречен челно-скулов индекс	76,11	голям
58.	/SS:SC/	Симотичен	60,00	мн. голям

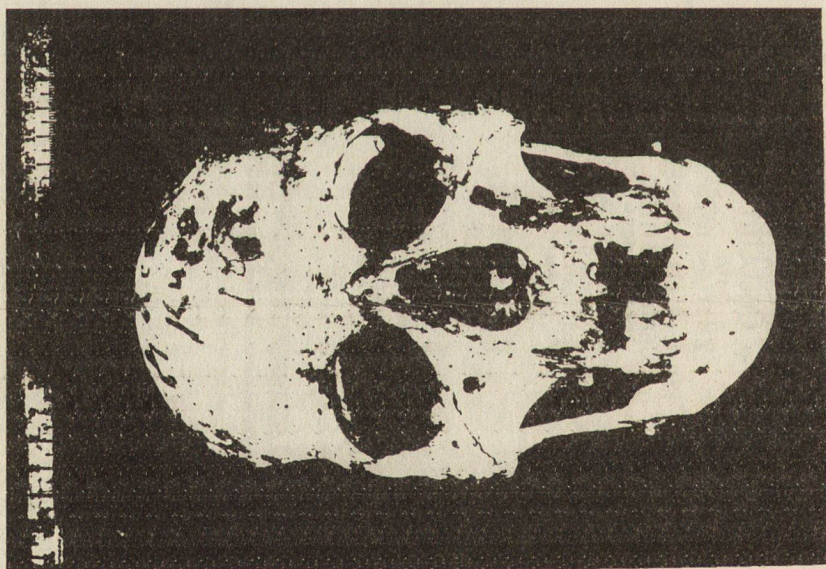
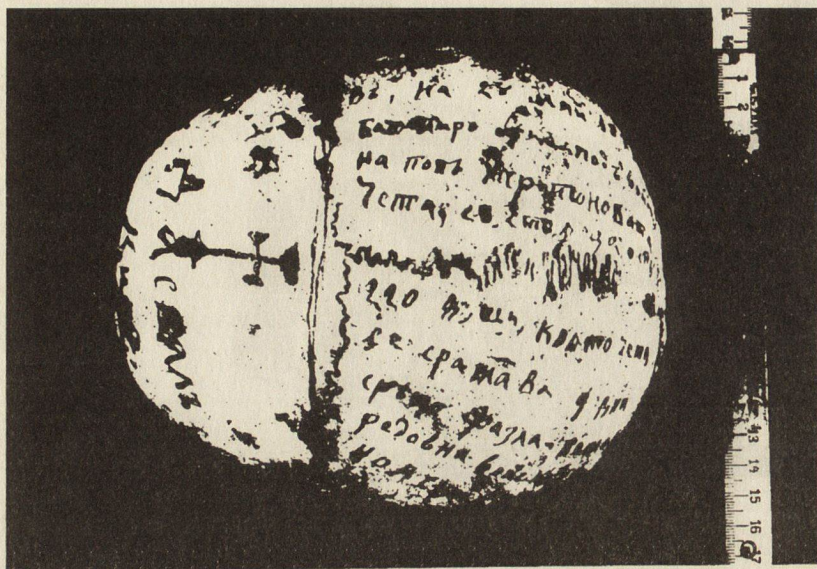
Таблица № 2

Основни размери и коефициенти на зъбните коронки в
съзъбието на Бачо Киро

Челюст	Страна	Размери в мм					Коефициенти		
		Зъби	Медио- диста- лен	Вести- було- орален	Висо- чина	Модул на корон- ката	Индекс на корон- ката	Грубост на корон- ката	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Горна челюст	Дясна	7	8,4	10,6	6,1	9,5	126,2	89,1	
		4	6,6	8,5	—	7,5	128,8	56,1	
	Лява	3	8,1	9,7	9,3	8,9	119,7	78,6	
		5	6,1	8,9	—	7,5	145,9	54,3	
		6	10,1	11,6	6,0	10,9	114,9	117,2	
		7	7,5	11,2	6,4	9,4	149,3	84,0	
		8	9,8	11,2	5,6	10,5	114,2	109,8	
	Долна челюст	Дясна	8	9,9	10,1	4,9	10,0	102,0	99,9
			7	9,4	10,0	6,2	9,7	106,3	94,0
			6	—	10,5	4,9	—	—	—
5			6,5	8,1	7,2	7,3	124,6	52,7	
4			6,0	7,8	6,2	6,9	130,0	46,8	
3			6,9	—	9,5	—	—	—	
2			5,7	—	—	—	—	—	
Лява		3	6,8	8,8	8,4	7,8	129,4	59,8	
		4	6,4	7,8	6,4	7,1	121,9	49,9	
		5	6,6	8,2	6,1	7,4	124,2	57,1	
	6	—	19,6	5,0	—	—	—		
	7	10,0	10,1	5,0	10,0	101,0	101,0		

Фиг. 1. Паметна плоча от Паметника на обесените, гр. Велико Търново, върху която са отбелязани датата на екзекуцията и имената на Иван Семерджиев и Бачо Киро (ляво); Урната с костите на Бачо Киро на мястото в църквата „Св. Димитър“ в гр. Баба Черква, където се съхраняват от 1878/79 г. (дясно).

Фиг. 2. Черепът на Бачо Киро в челен и горен изглед. Изпълнени с туш надписи върху черепа при поставянето му в църквата „Св. Димитър“ в гр. Бяла Черква.

Фиг. 3. Бачо Киро Петров. Фотография, гр. Свищов, фото А. Фитров (ляво); Красен резултат от пластичната антропологична реконструкция на главата по черепа на Бачо Киро. Десен полушрофил (дясно)